

אנשי נינוה

מים ראשונים: הכללת ספר יונה בתפילת יום הכיפורים, מוסיפה גוון מיוחד ל'עיצומו של יום', שכולו סליחה וכפרה פנימיים של עם ישראל. אם בראש השנה מצאנו 'סממנים אוניברסליים': במלכויות - המלכת הקב"ה על כל העולם; בזכרונות - "מעשה עולם" ופקידת "כל יצורי קדם" עוד מימות נח והמבול; בשופרות, הנשמעים באזני "כל יושבי תבל ושוכני ארץ" – יום הכיפורים מתכנס כולו בתוך כנסת ישראל. אפשר בשל גישה בדלנית של "ישראל והעמים", ואפשר בשל צניעות של אי לקיחת אחריות על חטאי העולם כולו והצורך שלו בכפרה. די לנו אם נתמקד בחטאים שלנו. בשלושה הווידויים של הכהן הגדול: "אני וביתי", "בני אהרון עם קדושיך", ו-"עמך בית ישראל" אין אזכור של תשובה, סליחה ומחילה לכלל בני האדם. לפיכך, יש בקריאה בספר יונה פן שונה ותוספת מיוחדת. מרבית הפרשנות והדרישה בספר יונה מתמקדים בדמותו ומעשיו של יונה: מי הוא יונה ולמה עשה מה שעשה, האמנם חשב שאפשר לברוח מהקב"ה למקום כלשהוא וכו'. אנו נבקש להתמקד באנשי העיר נינוה. האם הם רק סטטיסטיים בסיפור שהוא 'עם הפנים פנימה' לעם ישראל, או שגם גורלם, מעשיהם ומחדליהם, גם אלה חלק מ'עיצומו של יום'.

ויחל יונה לבוא בעיר מהלך יום אחד ויקרא ויאמר עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת: ויאמינו אנשי נינוה באלהים ויקראו צום וילבשו שקים מגדולם ועד קטנם: ויגע הדבר אל מלך נינוה וימסר מלך נינוה ויגבר אדירתו מעליו ויכס שק וישב על האפר: ויזעק ויאמר בנינוה מטעם המלך וגדליו לאמר האדם והבהמה הבקר והצאן אל יטעמו מאומה אל ירעו וימים אל ישתו: ויתפסו שקים האדם והבהמה ויקראו אל אלהים בחזקה וישבו איש מדרך הרעה וימנו החמס אשר בכפיהם: מי יודע ישוב ונחם האלהים ושב מחרון אפו ולא נאבד: וירא האלהים את מעשיהם כי שבו מדרך הרעה וינחם האלהים על הרעה אשר דבר לעשות להם ולא עשה: (יונה פרק ג ד-י).¹

מסכת תענית פרק ב משנה א – בסדר התענית

סדר תעניות כיצד? מוציאים את התיבה לרחובה של עיר ונותנים אפר מקלה על גבי התיבה ובראש הנשיא ובראש אב בית דין; וכל אחד ואחד נותן בראשו. הזקן שבהן אומר לפניו דברי כבושין: אחינו, לא נאמר באנשי נינוה: וירא אלהים את שקם ואת תעניתם, אלא: "וירא אלהים את מעשיהם כי שבו מדרך הרעה" ובקבלה הוא אומר: "וקרעו לבבכם ואל בגדיכם" (יואל ב יג).²

בבלי תענית דף טז עמוד א – אדם ובהמה תושיע

"ויתכסו שקים האדם והבהמה", מאי הוו עבדי? - אסרא הבהמות לחוד ואת הוולדות לחוד, אמרו לפניו: ריבנו של עולם! אם אין אתה מרחם עלינו - אין אנו מרחמים על אלו.³

¹ לאחר שסרב לשליחות הראשונה וברח מפני הקב"ה לארץ העמים, אולי מתוך מחשבה שאין נבואה שם, ולאחר הסערה בים, מתעשת יונה וחוזר שנית לקיים את שליחותו. הוא מגיע לעיר נינוה וקורא אליה את הקריאה שנצטווה עליה. התגובה המידית היא: "ויאמינו אנשי נינוה באלהים". זה האזכור היחיד בכל הספר של 'אנשי נינוה', בפסוק קצר וענייני: "ויאמינו אנשי נינוה באלהים ויקראו צום וילבשו שקים מגדולם ועד קטנם" תגובת אנשי נינוה היא ספונטנית ופשוטה. בא נביא חיצוני ואדם זר, לא מאנשי עירם וארצם, הוא אפילו לא אומר בשם מי הוא מדבר, אין אזכור שם הוויה כאן, אפילו לא שם 'אלהים' שהוא כללי יותר, והם מיד קוראים צום ומתכסים שקים. משם מגיע הדבר אל המלך וגדוליו. ההשוואה עם מגילת אסתר מתבקשת מאלה. עם היוודע גזירת המן החתומה בטבעת המלך מרדכי לובש שק, אסתר צמה, "שק ואפר יוצע לרבים". הכיוון שם הוא 'מלמעלה למטה'. מהנהגה אל העם. כך גם בשליחות משה להוצאת בני ישראל ממצרים ופקפוקיו: "והן לא יאמינו לי ולא ישמעו בקלי כי יאמרו לא נראה אליך ה'". בספר יונה, הכיוון הוא 'מלמטה למעלה'. אנשי נינוה, באופן ספונטני ובלי לשאול שאלות, הם שעושים את המהפך שיונה כנראה חשש ממנו. (ויש לשבח בהקשר זה גם את מלחי האניה, שמספיק היה להזכיר לפנייהם את "אלוהי השמים", הים והיבשה).

² וכן הוא בגמרא תענית טז ע"א בהרחבה: "הזקן שבהן אומר לפניו דברי כבושין. תנו רבנן: אם יש זקן - אומר זקן, ואם לאו - אומר חכם, ואם לאו - אומר אדם של צורה ... אחינו, לא שק ותענית גורמים אלא תשובה ומעשים טובים גורמים. שכן מצינו באנשי נינוה שלא נאמר בהם וירא אלהים את שקם ואת תעניתם, אלא וירא אלהים את מעשיהם כי שבו מדרך הרעה". כך נפתחת מסכת תענית הדנה בסדרי תענית ציבור בכל עת של צרה, מגיפה, עצירת גשמים וכו'. בהמשך, מביאה המשנה אזכור של אברהם, בני ישראל על ים סוף, יהושע, אליהו ועוד, בתפילת "מי שענה". אבל הפתיחה בראש המסכת היא מאנשי נינוה! הם הדגם ואב הטיפוס לתפילה בתענית. והגם שאנו אומרים שלא השק והתענית הם העיקר אלא התשובה והתפילה, אנו עושים כמותם. לובשים שק ונותנים אפר מקלה אך מזכירים שלא זה העיקר את התשובה והמעשים. גם מרדכי עשה כך וניתן היה ללמוד ממנו ומאסתר! אבל המשנה והברייתא מזכירות את אנשי נינוה! (ראו אגב המקבילה בתוספתא תענית פרק א הלכה ח, שם אין שום אזכור של אנשי נינוה ודברי הכיבושין של הזקן הם אחרים לגמרי).

³ ובאוצר מדרשים (מדרש יונה): "ויתכסו בשקים והתפלשו בעפר והתפללו בבכי לפני הקב"ה בכל שוק ושוק בכל רחוב ורחוב בכל בית ובית בכל שער ושער שבעיר נינוה. והגביהו יונקי שדים שלהם כלפי מעלה ואמרו לפני הקב"ה בבכי גדול עשה למענם וכו'". מעשיהם נראים כאזכור קשה וכחוצפה כלפי שמים. (השוו עם ניתוק הפרות מעגליהם בהעלאת ארון הברית משדה פלישתים,

"ויקראו אל אלהים בחזקה", מאי אמור? אמרו לפנינו: ריבוננו של עולם! עלוב ושאינו עלוב, צדיק ורשע - מי נדחה מפני מי? ⁴ "וישובו איש מדרכו הרעה ומן החמס אשר בכפיהם". מאי ומן החמס אשר בכפיהם? אמר שמואל: אפילו גזל מריש ובנאו בבירה - מקעקע כל הבירה כולה ומחזיר מריש לבעליו.⁵

ירושלמי תענית פרק ב הלכה א – תשובה של רמאות, החצוף מנצח את הכשר

אמר רבן שמעון בן לקיש: תשובה של רמיות עשו אנשי נינוה. מה עשו? רבי חונה בשם ר"ש בן חלפותא: העמידו עגלים מבפנים ואימותיהם מבחוץ, סייחים מבפנים ואימותיהם מבחוץ. והיו אלה גועים מכאן ואלה גועים מכאן.⁶ אמרו: אם אין אתה מרחם עלינו, אין אנו מרחמים עליהם. זהו שכתוב: "מה נאנחה בהמה נבוכו עדרי בקר וגוי" [יואל א יח]. א"ר אחא: בערביא עושים כך.⁷

"ויתכסו שקים האדם והבהמה ויקראו אל אלהים בחזקה" [יונה ג ח] - מהו "בחזקה" אמר ר' שמעון בן חלפותא: חציפא נצח לכשירא,⁸ כל שכן לטובתו של עולם.⁹

"וישובו איש מדרכו הרעה ומן החמס אשר בכפיהם" [יונה ג ח] - א"ר יוחנן: מה שהיה בכף ידיהם החזירו, מה שהיה בשידה תיבה ומגדל לא החזירו.¹⁰

כתיב: "קָרְעוּ לְבַבְכֶם וְאֵל פְּגִידְכֶם וְשׁוּבוּ אֶל ה' אֱלֹהֵיכֶם כִּי חֲנוּן וְרַחוּם הוּא אֶרֶךְ אָפַיִם וְרַב חֶסֶד וְנֶחֱם עַל הַרְעָה" (יואל ב יג). אמר ר' יהושע בן לוי: אם קרעתם לבבכם בתשובה, אין אתם קורעין בגדיכם, לא על בניכם, ולא על בנותיכם, אלא על ה' אלהיכם. למה? "כי חנון ורחום הוא ארך אפים ורב חסד ונחם על הרעה".¹¹

שמואל א פרק ו). אבל רש"י על אתר מסביר את מעשיהם ודבריהם כך: "אם אין אתה מרחם כו' - כלומר: כשם שאתה אומר לרחם על אלו, דכתיב (תהלים קמה) ורחמיו על כל מעשיו - כן תרחם עלינו". ופירוש שטיינזלץ מוסיף: "אם אין אנו ראויים לרחמים - בעלי החיים לפחות ראויים לרחמים". ראו דברינו בפרשת נח **אם אדם חטא בהמה במה חטאה** שם הראינו שדרשה זו בגמרא תענית עומדת כנגד דרשה בסנהדרין שמסבירה שהבהמות נכחדו בטענה: "כלום בראתי בהמה וחיה אלא בשביל אדם, עכשיו שאדם חוטא - בהמה וחיה למה לי?". ראו כמה פעמים מוזכרות הבהמות בספר יונה, כולל הפסוק האחרון! אנשי נינוה ידעו לשים את הבהמות לפנייהם. מוטיב מרכזי בספר יונה הוא שהבהמה הצילה את האדם: "**אדם ובהמה תושיע ה'**". בניגוד למבול, טוענים אנשי נינוה לקב"ה: אם אינך יכול להמית את הבהמה שהרי במה חטאה, אף את האדם לא תמית רק תסלח. אולי זו עוד סיבה לסירובו של יונה לשליחות.

⁴ מי מוותר? ברור שהצדיק מוותר לרשע, האדם העלוב, הנח לרצות, מוותר בסופו של דבר למי שמעליב ופוגע בו. "המבוגר האחראי" הוא שמוותר והרשע יודע שזו חולשתו ומנצל אותה. ולהלן נראה את הביטוי "חציפא נצח לכשירא".

⁵ אנשי נינוה פעלו מעל ומעבר להלכה. בהלכה יש תקנת מריש (קורת עץ גדולה), כחלק מהתקנה הרחבה שנקרית 'תקנת השבים'. לפי תקנות אלה, אין חכמים כופים על גזלן ששיקע גזילה בתוך בנין לקעקע את הבנין, אלא רק לתת את דמיה. ראו מסכת גיטין פרק ה משנה ה: "העיד רבי יוחנן בן גודגדה ... המריש הגזול שבנאו בבירה שיטול את דמיו מפני **תקנת השבים**". ובמסכת סוכה לא ע"א מסופר על אשה שקבלה לפני רב נחמן שראש הגולה וכל החכמים יושבים בסוכה שנגזלה ממנה ופסק רב נחמן: "אין לה אלא דמי עצים בלבד". ראו הלכה חמורה עוד יותר לגבי מלווים בריבית, בבא קמא צד ע"ב: "תנו רבנן: הגזלנין ומלווי ברבית שהחזירו - אין מקבלין מהן, והמקבל מהן - אין רוח חכמים נוחה הימנו. אמר רבי יוחנן: בימי רבי נשנית משנה זו; דתניא: מעשה באדם אחד שבקש לעשות תשובה, א"ל אשתו: ריקה, אם אתה עושה תשובה, אפילו אבנט אינו שלך! ונמנע ולא עשה תשובה; באותה שעה אמרו: הגזלנין ומלווי רביות שהחזירו - אין מקבלין מהם, והמקבל מהם - אין רוח חכמים נוחה הימנו". וכאן, אנשי נינוה מפרקים ומקעקעים בנין שלם אם יש בו חלק גזול - מעל ומעבר לנדרש בהלכה. האם זה מה שחרה ליונה?

⁶ בתרגום לעברית נעזרנו בפרשני הירושלמי (ידיד נפש, תלמוד של ארץ ישראל), אך האחריות הסופית היא עלינו.
⁷ התלמוד הירושלמי אינו מתפעל מהפרדת האימהות הבהמות מילדיהם ורואה בכך תשובה של רמאות והולכת שולל. ראשית, הרי זו אכזריות וצער בעלי חיים. על בסיס עבירה זו ניתן לעשות תשובה? ושנית, מה לכם ולבהמות? עשו תשובה בעצמכם!

⁸ החצוף, מי שמעזיז פנים, מנצח את הכשר, את הישר. ובנוסחאות אחרות "לבישא" במקום "לכשירא", בדומה ל"עלוב" בבבלי.
⁹ פה נכנסנו לקטע קצת יותר סבוך שנראה חולק על המקבילה בבבלי: "עלוב ושאינו עלוב, צדיק ורשע - מי נדחה מפני מי?", בפרט שהוא משתמש כאן בביטוי 'חציפא'. אבל לא כך סבורים מפרשי הירושלמי, אשר קושרים ביטוי זה לביטוי: "חוצפה כלפי שמיא מהני". ראו פירוש פני משה בירושלמי שם: "חציפא נצח לכשירא. מי שהוא חציף נוצח להכשר וכל שכן לטובתו של עולם כביכול ואפילו כלפי שמיא מהני". מקור הביטוי "חוצפא כלפי שמיא" הוא אמנם לגבי בלעם שקם והלך בניגוד לרצון הקב"ה (סנהדרין קה ע"א), אבל מגלגוליו השונים של ביטוי זה והקשר עם הביטוי בירושלמי: "חציפא נצח לכשירא" או "לבישא", ובעיקר מהסיומת "כל שכן לטובתו של עולם", נראה שדווקא בדרשה זו אין מחלוקת בין הבבלי לירושלמי. שניהם דורשים את המילה "בחזקה" באופן דומה ולחיוב. ועל "חוצפא כלפי שמיא" יש עוד לדרוש. ראו דברינו **הטיחו דברים כלפי מעלה** בפרשת שלח לך.

¹⁰ גם כאן נראה שהירושלמי מתווכח עם הבבלי ומצמצם מאד את מעשה תיקון החמס והגזל של אנשי נינוה. מה החזירו? רק מה שהיה ממש בכפיהם. כל מה שכבר הכניסו והחביאו בביתם "שהיה בשידה תיבה ומגדל - לא החזירו". שלא לדבר על קעקוע בניין והחזרת מריש וכדומה כפי שמתואר בתלמוד הבבלי. האם התלמוד הבבלי חש איזו קרבה לאנשי האזור בו הוא חי בעוד שלירושלמי אין שום אמפתיה לחבל ארץ זה שמשם באו אבות האומה והוגלו אליה כעונש (פסחים פז ע"ב "משגרה לבית אימה")?

¹¹ אפשר שקטע זה הוא כבר דרשה אחרת ואפשר שהוא קשור לדרשות הקודמות. כמשקל נגד לאנשי נינוה ולתשובה שעשו, מביא הירושלמי פסוק ביואל שאומר: אין אתם זקוקים לשקים ולצום, לקריעת בגדים (שהיא גם סוג של עבודה זרה), אלא לקריעת הלב, לתשובה וחרטה מעומקא דליבא. והדרשה מסתיימת בחצי השני של הפסוק: "כי חנון ורחום הוא ארך אפים ורב חסד ונחם על הרעה". דא עקא, שאלה בדיוק המילים של ספר יונה כשהוא נוכח, בתחילת פרק ד שהקב"ה סלח לאנשי נינוה: "כי ידעתי כי אתה אל חנון ורחום ארך אפים ורב חסד ונחם על הרעה" (יונה ד ב). הדמיון בין שני פסוקים אלה הוא ברור ועליו ניתן לומר את מאמר חז"ל: "סיגנון אחד עולה לכמה נביאים, ואין שני נביאים מתנבאין בסיגנון אחד" (סנהדרין פט ע"א, ראו **דף שמוקדש לנושא** זה). האם יואל מעודד את בני ישראל לאחר שנסלח לאנשי נינוה? אבל נראה שהירושלמי בשלל, ואין הוא מאמין לתשובתם של אנשי נינוה, ולא בכדי באה דרשה זו המזכירה את ספר יואל בסמוך לדרשות הקודמות. מטרתה להראות שזו הדרך שהנביאים התוו לעם

ירמיהו פרק יח פסוקים ו-ח – כחומר ביד היוצר

הכיוצר הזה לא אוכל לעשות לכם בית ישראל נאם ה' הנה כחמר ביד היוצר כן אתם ביד ישראלי: רגע אדבר על גוי ועל ממלכה לנתוש ולנתוץ ולהאבד: ושב הגוי ההוא מרעתו אשר דברתי עליו ונחמתי על הרעה אשר חשבתי לעשות לו.¹²

שמות רבה מה א פרשת כי תשא – חשוב אותנו כבהמה

"ויאמר משה אל ה' ראה אתה אמר אלי העל את העם הזה" (שמות לג יב). זהו שכתוב: "רגע אדבר על גוי ועל ממלכה לנתוש ולנתוץ ולהאבד" (ירמיה יח ז). מהו "רגע אדבר"? כהרף עין אני גוזר על האדם שימות, והוא עושה תשובה ואני מתנחם עליו, שנאמר: "ושב הגוי ההוא מרעתו אשר דברתי עליו ונחמתי על הרעה אשר חשבתי לעשות לו". (שם ח). ומי הם?¹³ אלו אנשי נינוה. מה כתוב בהם? "קום לך אל נינוה העיר הגדולה וקרא עליה כי עלתה רעתם לפני" (יונה א ב) ואומר: "ויחל יונה לבוא בעיר מהלך יום אחד ויקרא ויאמר עוד ארבעים יום ונינוה תהפכת" (יונה ג ד). ואומר: "ויאמינו אנשי נינוה באלהים ויקראו צום וילבשו שקים מגדולם ועד קטנם ... האדם והבהמה" (שם ה-ח). אמרו לפנינו: ריבון העולם, הבהמה אינה יודעת כלום ואתה מזכה אותה, אף אנו חשוב אותנו כבהמה וזכנו כבהמה, שנאמר: "האדם והבהמה, הבקר והצאן, אל יטעמו מאומה" (שם ז).¹⁴ מיד: "וינחם ה' על הרעה אשר דבר לעשות להם ולא עשה".¹⁵

בראשית רבה מד יב פרשת לך לך – שינוי השם ומעשים טובים

ר' יודן בשם ר' אלעזר אמר: שלשה דברים מבטלים גזירות רעות, ואלו הם: תפילה וצדקה ותשובה. ושלושתם נאמרו בפסוק אחד: "ויקנעו עמי אשר נקרא שמי עליהם ויתפללו ויבקשו פני וישבו מדרךיהם הרעים ויאני אשמע מן השמים ואסלח לחטאתם ואקרא את ארצם" (דברי הימים ב ז יד).¹⁶ "ויתפללו" - זו תפילה. "ויבקשו פני" - הרי צדקה ... "וישובו מדרכם הרעה" - זו תשובה. ואח"כ: "ואסלח לחטאתם ואקרא את ארצם".¹⁷

ר' הונא בשם רב יוסף אמר: אף שינוי שם ומעשה טוב. שני השם - מאברהם ושרה.¹⁸ מעשה טוב - מאנשי נינוה שנאמר: "ויקרא האלהים את מעשיהם כי שבו מדרךם הרעה וינחם האלהים על הרעה אשר דבר לעשות להם ולא עשה" (יונה ג י).¹⁹

ישראל ואין צורך להזדקק לאומות העולם. בכך, כאילו מצרף המדרש את יואל ליונה (עפ"י סמיכות הדרשות שעשינו). אבל הפסוק בספר יונה עומד בעינו, גם אחרי קובלנותיהם של יואל ויונה, גם אחרי דרשת הירושלמי. הקב"ה סולח לאנשי נינוה וניחם על הרעה. בדיוק אותם מילים של ספר יואל, בדיוק אותם מילים של הסליחה לעם ישראל בחטא העגל: "וינחם ה' על הרעה אשר דבר לעשות לעמו" (שמות לב יד).

¹² הנה ירמיהו אומר דברים ברורים המתמצתים את כל ספר יונה. יש לקב"ה חשבון גם עם הגויים. השגחתו בעולם איננה מצטמצמת לעם ישראל בלבד. גם אצל הגויים יש אזהרה-תשובה-נחמה או התנחמות על הרעה. ברור שירמיהו מכון שם, בסופו של דבר, לעם ישראל וקורא להם לחזור בתשובה. אבל אין להתעלם מהדוגמא שהוא מביא מעמים אחרים ומעצם דבריו. אז כיצד ניחם ה' על הרעה לאנשי נינוה אם תשובתם היא תשובה של רמיות כדברי הירושלמי? ומה יועילו פסוקים מיואל, לנוכח פסוקים ברורים ביותר אלה של ירמיהו? אגב, פסוקים אלה של ירמיהו הם המקור לפיוט כחומר ביד היוצר. עליו הרחבנו במועד זה.

¹³ מי אלו שירמיהו מדבר עליהם?

¹⁴ ראו השימוש במוטיב הבהמה בתענית ציבור מן הסתם בעקבות אנשי נינוה, מסכת תענית דף טז עמוד א: "ולמה מתכסין בשקים? אמר רבי חייא בר אבא, לומר: הרי אנו חשובין כבהמה".

¹⁵ מדרש שמות רבה בפרשת כי תשא, כאשר משה מבקש שהקב"ה ינחם על הרעה של חטא העגל, מחבר את הפסוק הנ"ל מירמיהו עם ספר יונה ומשם הוא עובר לבקשתו של משה לסליחה, אשר בסוף נענית בפסוק: "וינחם ה' על הרעה אשר דבר לעשות לעמו". משם ממשיך משה ומבקש שהקב"ה לא רק ינחם על הרעה, אלא ימשיך להנהיג את עם ישראל ויביאם לארץ: "נתמלאת עליהם רחמים? הנהיגם אתה שיעלו לארץ ולא על ידי שליח", ראו דברינו הנה אנכי שולח מלאך לפניך בפרשת משפטים. הרי לנו שוב ערכה הגדול של תשובת אנשי נינוה. מדוע הירושלמי לא תומך בקו זה ומפחית בערכה של תשובת אנשי נינוה?

¹⁶ הפסוק מדברי הימים ב' עליו מתבסס מדרש זה הוא המענה של הקב"ה לשלמה אחרי תפילתו בעת חנוכת בית המקדש. מענה שהוא הבטחה/אזהרה מה יקרה: "אם תלך לפני כאשר הלך דוד אביך וכו'", או חס וחלילה: "ואם תשובו אתם ועזבתם חקותי ומצותי אשר נתתי לפניכם וכו'".

¹⁷ דרשה זו, עד כאן, מצויה גם בתלמוד ירושלמי מסכת תענית פרק ב הלכה א וסביר שהוא המקור. אלא שמדרש בראשית רבה מוסיף עליו דברים, כפי שנראה. ראו דברינו תשובה, תפילה, צדקה ביום הכיפורים, שם הראינו שהמוטיב תשובה-תפילה-צדקה מקורו בירושלמי, ממנו לקחו כל המדרשים והדרשנים, ואין לו מקבילה בתלמוד הבבלי.

¹⁸ ככתוב: "ולא יקרא עוד את שמך אברהם והיה שמך אברהם וכו'"; וכן: "שרי אשתך לא תקרא את שמה שרי כי שרה שמה", שניהם בסמיכות זה לזה, בבראשית פרק יז, כחלק מההבטחה על הזרע, על יצחק, כחלק מביטול גזירת העקרות. ובנים הם חיים.

¹⁹ והמדרש מוסיף שם עוד דברים שמבטלים את רוע הגזירה: שינוי מקום (הציווי "לך לך" לאברהם) ותענית ("יענך ה' ביום צרה", תהלים כ ב). מה שאותנו מעניין הם אנשי נינוה שמהם לומדים שמעשים טובים מבטלים גזירות רעות ופחד יום הדין. ויש לדייק במדרש. לא תשובה עשו אנשי נינוה, ואם עשו, לא את זאת הם באים ללמדנו. את זה כבר למדנו מהפסוק בדברי הימים. לא בזכות התשובה שעשו, אם עשו, ניצלו אנשי נינוה. גם לא בשל השק והאפר, הצום והצעקה, אלא בזכות המעשים הטובים שעשו! כדרשת הכיבושין של הזקן התענית לעיל. ויש לדייק עוד, בפסוק בדברי הימים כתוב: "וישובו מדרכיהם הרעים", ובאנשי נינוה כתוב: "כי

גמרא ראש השנה טז ע"ב – שינוי המעשה

אמר רבי יצחק: ארבעה דברים מקרעין גזר דינו של אדם, אלו הן: צדקה, צעקה, שינוי השם, ושינוי מעשה ... שינוי מעשה – דכתיב: "וירא האלהים את מעשיהם", וכתוב: "וינחם האלהים על הרעה אשר דבר לעשות להם ולא עשה".²⁰

תנחומא שמיני סימן ט – הגויים קרובים לתשובה וישראל קשיי עורף

... כך עשו ישראל. כששולח הקב"ה שלוחו לאומות העולם הם עושים תשובה ומתכסים בשק וצמים כמו שעשו אנשי נינוה ... מי שהיתה בביתו קורה אחת או אבן אחת מגזל, הורס הבית ומוציאו ומשיב הגזל.²¹ ובשביל זה היה מתירא יונה להינבא ... אומות העולם מתיראין לפני הקב"ה וקרובים לתשובה וישראל קשיי עורף.²²

מדרש אגדה (בבלי) בראשית י' פרשת נח – אשור לא היה בחטא דור הפלגה

"מן הארץ הוא יצא אשור ויבן את נינוה" (בראשית י' יא). לפי שראה אשור שבני מורדין בהקב"ה ובנו עיר ומגדל בארץ שנער במלכות נמרוד - ולמה נקרא שמו נמרוד, שמרד בהקב"ה - יצא מעצתם והלך לו לארץ אחרת. ולפיכך נתן בו הקב"ה רוח ובינה ובנה: נינוה ורחובות עיר וכלה ורסן. ולפי שברח מהם ולא רצה להיות בעצתם למרוד בהקב"ה, לכך כשחטאו בני נינוה אמר הקב"ה ליונה בן אמת שילך לשם וינבא עליהם. אמר לו הקב"ה: אביהם יצא מארצו לכבודי, לכך לך בשליחות אל בני עירו. מה שלא מצינו בשאר הנביאים שהלכו לעירות של אומות העולם, אף על פי שהיו מתנבאים עליהם.²³

פסיקתא דרב כהנא פסקא כד שובה – קל וחומר מתשובתם של אנשי נינוה

אמרו ישראל לפני הקב"ה: ריבון העולמים, אם עושין אנו תשובה מקבלינו אתה? אמר להם: תשובתו של קין קבלתי ותשובתכם איני מקבל! שנגזרה עליו גזירה קשה ...²⁴ תשובתו של אחאב קיבלתי, ותשובתכם איני מקבל! שנגזרה עליו גזירה קשה ... תשובתן של אנשי ענתות קיבלתי ותשובתכם איני מקבל!²⁵ ... תשובתו של

שבו מדרכס הרעה". הרי אלה ממש אותם מילים! ואע"פ כן, מהפסוק בדברי הימים לומדים על התשובה ואילו מהפסוק בספר יונה לומדים על מעשים טובים. כך או כך, מדרש בראשית רבה פותח בירושלמי (מאותו הפרק של ירושלמי תענית לעיל, אבל בנושא אחר, של הדברים הקורעים את דינו של האדם), אך ממשיך את הקו של הבבלי לעיל שמשבח את מעשי אנשי נינוה.

²⁰ גם כאן נזכרים אנשי נינוה, אם כי לא בכינויים, אלא אגב הפסוקים מספר יונה. כאן, הביטוי המתאר את מעשיהם של אנשי נינוה איננו "מעשה טוב", אלא "שינוי מעשה". אפשר ששינוי לשון זה מרמז על כך שיותר משעשו מעשים טובים, שינוי אנשי נינוה את דרכם. בחרו ללכת בדרך חדשה, קבלו על עצמם לשנות את מעשיהם מכאן ולהבא. כל המדרשים האלה ועוד כאלה שבניא להלן, תומכים לכאורה בגישה החיובית של הבבלי באשר לערך תשובתם של אנשי נינוה. ועל הירושלמי (הראשון) שהבאנו בראש דברינו יש לשאול: אם תשובתם של אנשי נינוה היא תשובה של רמיוות, מדוע אנחנו טורחים לקרוא בספר יונה במנחה של יום הכיפורים בעת נעילת שערי כי פנה יום? מה יש לנו ללמוד מתשובה פחותה שכזו? לימוד על דרך השלילה?

²¹ ובדיני ישראל תקנו חכמים את תקנת השבים, שכבר ראינו לעיל, – נקראת גם תקנת המריש, שאין מחייבים את הגזלן להחזיר את הגזילה (רק את דמיה) על מנת "שלא לנעול דלת בפני השבים" (המבקשים לחזור בתשובה). ראו שוב בגמרא בבא קמא צד ע"ב: "מעשה באדם אחד שבקש לעשות תשובה, א"ל אשתו: ריקה, אם אתה עושה תשובה, אפילו אבנט אינו שלך! ונמנע ולא עשה תשובה, באותה שעה אמרו: הגזלנין ומלוי רביות שהחזירו - אין מקבלין מהם, והמקבל מהם - אין רוח חכמים נוחה הימנו".

²² ובמדרש מדרש זוטא - שיר השירים (בבלי) פרשה א': "וכן אנשי נינוה כשעשו תשובה נפקדו עונותיהם של ישראל. וכן אמר מיכה שמעו עמים (מיכה א, ב), שהגויים עושים וישראל אינם עושים". מדרשים רבים אוחזים בשיטה שזו הסיבה לכך שיונה סירב ללכת בשליחות מלכתחילה. והדברים מעוגנים בעצם בפשט הפסוקים, כאשר בראש פרק ד, לאחר תשובת אנשי נינוה, מתפלל יונה ואומר: "הלא זה דברי עד היותי על אדמתי על פני קדמתי לברח תרשישה כי ידעתי כי אתה אל חנון ורחום ארך אפים ורב חסד וינחם על הרעה" (יונה ד ב). האם גם כל מקורות אלה תומכים בבבלי כנגד הירושלמי?

²³ כבר נדרשנו לנושא שאשור התפלג מדור הפלגה ולא היה בעצת מגדל בבל, בדברינו [אברהם דוד הפלגה](#), ובדברינו [צדיק בדורותיו](#), בפרשת נח. ראו מדרש ילמדנו (מאן) ילקוט תלמוד תורה - בראשית אות מט דף לא, על הפסוק בבראשית י' יא: "ארבעה חסידים היו שם בדור הפלגה: שם, ועבר, ונח, ואברהם. שם ועבר ואברהם הטמינו עצמן. אשור פירש מהם, שנאמר: מן הארץ היא יצא אשור, אל תקרי מן הארץ היא, אלא מן העצה ההיא. הלך ובנה נינוה, לפיכך חמל עליו בימי יונה ולא הפכה. אבל נח עמד ומסר עצמו על קדושת השם והיה מוחה בהם, ולא קבלו ממנו". מדרש זה הוא מהמדרשים החזקים בזכותו של נח (ופחות בזכותם של אברהם, שם ועבר) ועל כך עמדנו בדפים הנ"ל. כאן מעניין אותנו הקטע של אשור והקשר של דור הפלגה עם ספר יונה ופרשת העיר נינוה. ראו בהקשר זה גם מדרש בראשית רבתי פרשת נח י' יא: "בשעה שאמר הקב"ה ליונה: קום לך אל נינוה, אמר לו יונה: ריבון העולמים, מה נשתנית אני מן הנביאים שהם מתנבאין ממקומן אל העירות ועל האומות ולי אתה אומר לך אל נינוה?". ותשובת הקב"ה שם: "איני עושה זה אלא שאני פורע מה שעשה זקנם עמי, שהניח ארצי ויצא בשביל כבודי, שנאמר: מן הארץ היא יצא אשור". סירובו של יונה לצאת לשליחות היא פגיעה ברצונו של הקב"ה לשלם גמול למי שפעל כראוי ופרש מהעצה הרעה של אנשי המגדל. סירובו של יונה לצאת לשליחות זו הוא גם סירוב להביט בהיסטוריה מעבר לכתף של אברהם אבינו ולהבין למה נכתבו פרשות בראשית ונח ולא התחילה התורה מאברהם. והרי לנו מקדמה לספר בראשית בו נתחיל לקרוא אחרי חגי תשרי.

²⁴ ולא עשה תשובה שלימה, אלא: "כמפשיל דברים לאחוריו וכגונב דעת העליונה ... כמפייס וכמרמה בבוראו".
²⁵ אנשי ענתות הצרו מאד לירמיהו. ראו ירמיהו פרק יא. אבל נזכרים שוב בספר עזרא ב ג ובספר נחמיה ז כז בירשימת העולים בשיבת ציון. ראו ויקרא רבה י' ה, פרשת צו: "על דעתיה דרבי יהושע בן לוי דאמר תשובה עשתה את הכל, ממי את למד? מאנשי ענתות ... וכיון שעשו תשובה זכו להתייחס, שנאמר (נחמיה ז) אנשי ענתות מאה ועשרים ושמונה".

מנשה קבלתי ותשובתכם איני מקבל! ... תשובתן של אנשי נינוה קיבלתי ותשובתכם איני מקבל! שנגזרה עליהם גזירה קשה ... אמר ריש לקיש: תשובה של רמיות עשו אנשי נינוה ...²⁶

מסכת יבמות דף צח עמוד א – יונה בימי ירבעם השני

אמר מר: "ויהי דבר ה' אל יונה שנית לאמר" – שנית דברה עמו שכינה, שלישית לא דברה עמו. והא כתיב: "הוא השיב את גבול ישראֵל מלבוֹא חֶמֶת עד ים העֶרְבָה כְּדָבַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר דִּבֶּר בְּיַד עֲבָדָיו יוֹנָה בֶן אֲמִתִּי הַנְּבִיא אֲשֶׁר מָגַת הַחֶפֶר" (מלכים ב' יד כה)²⁷! אמר רבינא: על עסקי נינוה קאמר. רב נחמן בר יצחק אמר, הכי קאמר: כדבר ה'... אשר דבר ביד עבדו... הנביא, כשם שנהפך לנינוה מרעה לטובה, כך בימי ירבעם בן יואש נהפך להם לישראל מרעה לטובה.²⁸

שנה טובה ותטיב לנו החתימה מחלקי המים

מים אחרונים 1: בהמשך למסכת תענית פרק ב משנה א – סדר תעניות כיצד? והערה 2 לעיל, נדגיש שתעניתם של אנשי נינוה אמנם משמשת כראש חץ בדברי הכיבושין בתעניות, אבל לרשימת "מי שענה" (אברהם, יוצאי מצרים, יוסף, דניאל וכו') לא נכנסה. אין "מי שענה לאנשי נינוה". האם יש פה 'אמירה' לא-מקרית של מסדר תפילה זו?

מים אחרונים 2: בהמשך למדרש תנחומא שמיני לעיל והערה 22, אחת השאלות הנכבדות היא כיצד עושה יונה שימוש בלשון "ג מידות שטבע משה, כשהוא כועס על הסליחה לאנשי נינוה, ככתוב בראש פרק ד: "וַיֵּרַע אֶל יוֹנָה רָעָה גְדוֹלָה וַיַּחֲרֹ לוֹ: וַיִּתְפַּלֵּל אֶל ה' וַיֹּאמֶר אָנָּה ה' הֲלוֹא זֶה דִּבַּרְתִּי עַד הַיּוֹתֵי עַל אֲדָמָתִי עַל כֵּן קִדְמָתִי לְבָרַח תַּרְשִׁישָׁה כִּי יִדְעִתִּי כִּי אַתָּה אֵל חַנוּן וְרַחוּם אֶרֶךְ אָפִים וְרַב חֶסֶד וְנָחֵם עַל הָרָעָה: וְעַתָּה ה' קָח נָא אֶת נַפְשִׁי מִמֶּנִּי כִּי טוֹב מוֹתִי מִחַיִּי? מִשֶּׁה מִתְפַּלֵּל י"ג מידות כריצוי ובקשת סליחה לדורות, ואילו יונה "מתפלל" כנגד הסליחה – על שהקב"ה סלח לאנשי נינוה – ומשתמש במטבע הלשון (חלקית) שטבע משה בבקשתו לסליחה! עד כדי כך כעס יונה על שנסלח לאנשי נינוה? אפשר שאכן כן, אבל אם כך, חוזרת השאלה: למה נבחרה הקריאה בספר יונה בעת "כי פנה יום"? תשובה חלקית ניתנה במדרשים האחרונים. עליהם מוסיף ידידנו שלום קולין ה"ו שהמוטיב המרכזי בספר יונה איננו בין אדם למקום אלא בין אדם לחברו, כאשר הקב"ה "משיקף מהצד".²⁹ תמצית הספר הוא חוסר הנכונות של יונה לראות את הזולת החוטא כנסלח ע"י האל, בעוד שיונה עצמו קיבל כ"מובן מאליו" שהאל סלח לו על בריחתו וניסיונו לכבוש את שליחותו. דברי הקב"ה שבסיום הספר, עיקרם הוא השוואה בין הרחמים העצמיים של יונה, לחוסר נכונותו שהאל יסלח לאנשי נינוה. הספר הוא תובנה לאדם הקורא אליו בנוסח: "מה הוא סולח, אף אתה היה סולח".

²⁶ מכאן ממשיך פסיקתא דרב כהנא, בדיוק לפי הירושלמי לעיל שמותח ביקורת על כנות תשובתם של אנשי נינוה, הביקורת על מה שעשו לבהמות, הדרשה על "חציפה נצח לבישה", החיבור לספר יואל ועוד. כל זאת, בלשון הירושלמי בדיוק. מה החידוש של הפסיקתא? מה הוא מוסיף על הירושלמי? התשובה: החיבור לכל שאר 'בעלי התשובה', מהם רשעים גמורים שתשובתם גם היא די מפותקת. בחיבור זה טמון הפתרון לירושלמי לעיל, לשאלה: אם הוא מפחית בערכה של תשובתם של אנשי נינוה, מדוע אנחנו קוראים בספר יונה במנחה של יום הכיפורים בעת נעילת שערי כי פנה יום? התשובה: בגלל תשובת הרמאות שלהם. יש כאן קל וחומר ועידוד לכל מי שמפקפק וחושש שמא תשובתו אינה שלימה. שמא לא קיים תשובה-תפילה-וצדקה כראוי. לנוכח הפירוש של התלמוד הבבלי שאנשי נינוה קעקעו את בתייהם על מנת להחזיר כל שמץ של גזילה ולתקן כל עוולה, יכול המתפלל בשעת מנחה ביום הכיפורים לקבל פיק ברכיים. שמא כל תשובתו אינה שלימה, שמא תפילתו בחוזקה היא "חציפה כלפי שמיא"? בא מדרש פסיקתא דרב כהנא ומפיס את דעתנו ואומר: כולנו בקל וחומר פשוט מאנשי נינוה. את תשובת הרמיות שלהם קיבל הקב"ה ואותך לא יקבל? את קין, אחאב, מנשה ואנשי ענתות קיבל הקב"ה ואותך לא יקבל? ולכן נראה להוסיף את דברי שמות רבה: "חשוב אותנו כבהמה וזכנו כבהמה".

²⁷ הרי לנו אזכור יונה בן אמת פס נוספת במקרא והפעם עם בני ישראל. מדובר במלך ישראל ירבעם בן יואש (ירבעם השני) אשר זכה לגבולות ממלכה נרחבים למרות שהיה מלך רשע. ראו המשך הפסוקים שם: "כִּי רָאָה ה' אֶת עֲנִי יִשְׂרָאֵל מְרָה מְאֹד וַאֲפָס עֲצוֹר וַאֲפָס עֲזוֹב וְאֵין עֹזֵר לְיִשְׂרָאֵל: וְלֹא דָבַר ה' לְמַחֲוֹת אֶת שֵׁם יִשְׂרָאֵל מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם וַיֹּשִׁיעֵם בְּיַד יְרֵבְעָם בֶּן יוֹאָשׁ. וּבִירוּשָׁלַיִם חָלָה פֶּרֶק בַּהֲלָכָה א: "רבי חנניה ורבי מנא. חד אמר: כל מה שכיבש יהושע כיבש זה. וחרנה (אחר) אמר: יותר ממה שכיבש יהושע כיבש זה". (ראו אוצר מדרשים (אייזנשטיין) יונה עמוד 218 שבין ירבעם לנינוה הייתה ליונה שליחות שלישית (שנייה) לירושלים: "פעם ראשון שלחו להשיב את גבול ישראל ועמדו דבריו, שנאמר: והוא השיב את גבול ישראל מלבוֹא חֶמֶת עד ים העֶרְבָה כְּדָבַר ה' אֱשֶׁר דִּבֶּר בְּיַד עֲבָדָיו יוֹנָה בֶן אֲמִתִּי הַנְּבִיא אֲשֶׁר מָגַת חֶפֶר; פעם שניה שלחו ירושלים להחריבה, כיון שעשו תשובה הקב"ה עשה כרוב חסדיו וינחם על הרעה ולא חרבה, והיו ישראל קוראין אותו נביא שקר; פעם שלישית שלחו לנינוה, דן יונה דין בינו לבין עצמו, אמר אני יודע שזה הגוי קרובי תשובה הן וכו'". נראה שיש להקדיש דף נפרד לדמותו של יונה.

²⁸ התמקדנו באנשי נינוה, אך משום שהזכרנו את יונה שמיאן לצאת לשליחות שמא יעשו אנשי נינוה תשובה ויצא קיטרוג על עם ישראל (מדרש תנחומא לעיל), נראה ראוי לסיים במדרש זה ממנו משתמע, לפחות עפ"י שיטתו של רב נחמן בר יצחק, שהייתה ליונה אחרית טובה גם כלפי עם ישראל ועוד בימיו של מלך רשע כירבעם השני. (אלא אם נאמר שהשליחות לנינוה הייתה אחרי המתואר כאן וזו סיבה נוספת מדוע מיאן יונה לצאת לשליחות). נראה אם כך ראוי להפטיר את הפטרת יונה ביום הכיפורים בדרשה זו, שהרי אם למלך רשע כירבעם "נהפך להם לישראל מרעה לטובה", לכל אחד יש סיכוי ...

²⁹ וכבר העירו רבים וטובים שלמעט בסיום הספר, אין כמעט שום דיאלוג בין הקב"ה ליונה. הנביא נדרש להבין מעצמו.